

Феномен дитинства у філософській антропології: історичний екскурс

Тетяна Довженко

Дитинство протягом багатьох століть здійснювало переміщення з тематичної периферії до центральної сфери філософської уваги. Цей рух торкнувся і багатьох інших периферійних для філософії тем. Однією з причин такої експансії філософії є лавиноподібне зростання міждисциплінарних проблем, осмислення яких потребує мобілізації не лише наукових, а й інших культурних ресурсів. Філософія ж, будучи відрефлексованим виразом культури, стає формою та способом мобілізації цих ресурсів. У сучасній науці дитинство сприймається як педагогічна, психологічна чи фізіологічна тема. Педагогічні екскурси Платона, Аристотеля, Ж.-Ж. Руссо, І. Канта, Г. Гегеля, Ф. Ніцше, М. Шелера та багатьох інших стовпів світової філософії не є випадковими. Більше того, сьогодні вони постають як обов'язкові. Філософську значимість педагогічної практики та її педагогічної теорії, що її відображає, підтвердив Міжнародний філософський конгрес «Пайдейя: філософія у вихованні людства».

Разом з тим педагогіка, що доросла до усвідомлення себе прикладною філософією, первинною проблемою встановлює не зміст освіти та дидактичні системи і методики викладання, а саме феномен дитинства. Про це яскраво заявив у XIX ст. К. Ушинський у своїй «Педагогічній антропології» [3]. Ця ж причина спонукала радянських учених конституювати у 20-ті роки XX ст. педологію, а німецьких авторів у той час — педагогічну антропологію, чи антропологічну педагогіку. Зростає увага до філософії дитинства і у пострадянській Україні.

Дитинство як соціально-педагогічне явище завжди привертало увагу філософів, педагогів, соціологів та психологів. Методологічною основою для написання статті стали праці таких дослідників, як: І. Аносов, Ф. Ар'єс, П. Блонський, В. Довбня, І. Загарницька, В. Зеньківський, О. Квас, В. Кемінь, Х. Ортега-і-Гассет, Ж.-Ж. Руссо, Ж. Піаже, Л. Українець, Н. Хамітов.

Мета дослідження — теоретично обґрунтувати феномен дитинства у філософській антропології, спираючись на дослідження знаних науковців минулого і сьогодення.

Для України нове тисячоліття пов'язане з черговою спробою подолання правового нігілізму. Сучасна філософія, враховуючи досвід Європи та соціокультурну унікальність українських реалій, потребує філософсько-культурологічних та філософсько-антропологічних досліджень феномену дитинства. Адже саме недостатність філософського-правового опрацювання відносин дорослого світу до дитинства завдає величезних виховних, зокрема професійно-педагогічних втрат.

Дитинство — етап людського життя, що розпочинає існування людини, він якісно відрізняється від інших вікових проміжків життя особливостями інтелектуальної, емоційно-вольової та діяльнісної сфери, що позначаються як «дитячість». Дитинство межує з дорослістю і у протиставленості щодо нього. Дитинство — вік чи стан, коли людина є дитиною («Людина впала в дитинство»). Дитина, дитя — людина, що перебуває у цьому віці чи стані («Ти поводишся як дитина», «Він

ще зовсім дитя»). Дитячість — це не лише те, що властиве дитині, а й те, що залишилося у дорослій людині від дитини [7].

Дитячість як особлива ментальність, тип ставлення до світу, особлива властивість розуму, свідомості, спектр емоційних станів та поведінкових реакцій описується не лише в негативних, а й у позитивних категоріях. З одного боку, дитячість пов'язана з незрілістю всіх перелічених сфер, що виявляється у несаможиттєвості рішень та дій, у відчутті незахищеності, у зниженій критичності, у різноманітних компенсаторних реакціях. З іншого боку, дитячість проявляється у відкритості світу, безпосередності сприйняття, душевній чистоті, повній довірі, щирості.

Дитинство як антропологічний феномен отримує конкретні визначення та розкриває свої особливі сенси в контексті тієї чи іншої світоглядної парадигми. Таким чином, поняття «дитинство» набуває широкого історико-філософського наповнення.

Ідея круговороту та нелінійного сприйняття часу в язичницькій культурі робить дитинство близьким до небуття. Дитя є лише дар Ніщо, переданий у світ через батьків, але який не належить їм. Діти язичників часто не знають про своїх біологічних батьків. Онтологічна близькість новонародженого та померлого, дитинства та старості проявляється у феномені магічної «нечистоти», що оточує людину в ці періоди життя. Діти через невмілість, незахищеність і невихованість у традиції не розглядаються як такі, що однозначно належать цьому світу і як частина роду до певного моменту. Тому дитинство вимагає своєрідного очищення, усунення від Ніщо та прилучення до нашого світу. Сприйняття дитинства у цей період можна описати через почуття незручності та байдужості. Увійти у світ дорослих можна за допомогою ініціації. Ініціація як процес принесення смертельної жертви символізувала народження людини у цей світ, означала придбання божественних батьків. У язичницькій культурі дитинство, таким чином, розумілося лише як приготування до справж-

нього дорослого життя, розташоване на межі небуття та буття. У цей історичний період дитинство сприймається як «... онтологічно вимушений етап... і тому його слід терпіти та (або) виправляти» [5].

У християнстві дитинство сприймається крізь призму і плотського, і духовного народження, батьківства та синівства. Християнство — релігія богосинівства, тому культивує дитинство і дитячість, але не негативний її аспект (інфантильність), а позитивний. Дитинство культивується як символ чистоти, справжності та божественності. «Хто не прийме Царства Божого як дитя, не увійде до нього» (Мк. 10:15; Лк. 18; 7). Християнину належало берегти в собі дитячість, залишивши її домінуючою вищою онтологічною правдою перед Богом. Бути як дитя означає утримати себе від зла, перебуваючи у вселюдській любові дітей Божих до Нього і один до одного, що й дозволить увійти в Царство Небесне. Християнське богосинівство, таким чином, не скасовує дитинство, а включає його. Віра дозволяє розчистити образ Бога у людині до дитячої чистоти [4].

Головною рисою уявлень про дитинство на цьому історичному етапі розвитку стає праведність. Дитина з неповноцінної істоти перетворюється на зразок наслідування. «Усі складові виправдання у християнстві пов'язують дитинство з Богом. Дитинство виявляється настільки виправданим, що ним — через збереження в собі, через відповідальність за нього у батьківстві та вчительстві — виправдовується і дорослий». Одухотворене розуміння дитинства у християнстві підтверджує і В. Зеньківський. «Будь-яка дитина, — писав він, — прекрасна у своїй безпосередності і чистоті, всяке дитя у реальному значенні слова граційне... промені вищої краси походять від дітей, і це робить дитинство ідеалом людини. Слова Христа — не можемо ми увійти в Царство Боже, якщо не станемо як діти, — мають той сенс, що ми знову повинні досягти того душевного устрою, в якому панування належало б позаемпіричному центру особистості» [6].

Проте ставлення Середньовіччя до дитинства, напевно, відрізнялося двоїстістю. «...Безчисленні зображення Христа-немовля повинні були вселяти думку про обраність дітей, не обтяжених гріхами дорослих. Але водночас діти у Середньовіччі прирівнювалися до божевільних, до неповноцінних, маргінальних елементів суспільства».

В епоху Відродження у зв'язку з актуалізацією проблеми людини та розвитком ідей гуманізму гостро постало питання про значення дитинства у становленні людини. Епоха геніїв, унікальних історичних героїв поставила питання, як діти стають героями, ідеальними государями, вченими. Один із прикладів такого звернення до феномену дитинства можна знайти у філософії М. Монтеня. Філософ бачив у дитинстві певний етап розвитку дорослого, а в дитині, як натурі слабкій, нестійкій, схильній до зовнішнього впливу, — протиставлення дорослому. Дитинство людини — це її близькість до природних потреб і більшою мірою прояв її природної сутності, а не розвиненого розуму та впливу досвіду. А саме розвинений розум і накопичений досвід роблять людину дорослою, надають їй справжньої цінності в суспільстві. Тому сенс і суть дитинства — розвиток розуму та накопичення досвіду [1].

В епоху Нового часу дитинство інтерпретується як період ущербності та неповноцінності, розглядається лише у перспективі дорослішання, а не як самодостатня сутність. Відповідаючи на запитання «Доки триває дитинство?» і «За допомогою чого воно долається?», новий час дає дещо суперечливі відповіді щодо механізмів та факторів дорослішання. Так, Дж. Локк став глашатаєм ідеї *tabula rasa*, сподіваючись на педагогічні впливи як головний фактор соціалізації та становлення з дитини дорослої, розумної людини. Послідовники Локка в психології та педагогіці — прихильники концепції навколишнього середовища та теорії навчання І. Павлов, Д. Вотсон, Б. Скіннер, А. Бандура — впевнені, що розвиток

дітей повністю залежить від дорослих, їх педагогічної майстерності та наполегливості [10].

Цій позиції соціоцентризму протистояв Ж.-Ж. Руссо, який вважав, що наші можливості навчати дітей можуть бути успішними лише у разі узгодженості з головним фактором — внутрішнім природним потенціалом розвитку. Філософ думав, що у процесі виховання важливо не зіпсувати природну відкритість і безпосередність дитини, не зупинити її природного прагнення до самореалізації і життєствердження, що лежить в основі особистісного вдосконалення [9].

Слідом за Руссо М. Монтессорі, А. Гезелла, Х. Вернера і Ж. Піаже вважають, що розвиток дитини внутрішньо ритмізований, тобто в певний період у дітей виникають внутрішні потреби в певних переживаннях та діях [13]. Враховуючи і зовнішні впливи, вони на перше місце у розвитку ставлять внутрішнє зростання.

А ле в одному всі мислителі Нового часу були єдині — у визнанні розуму головною людською якістю, дитинства — періодом дорослішання, розвитку раціональності, присвоєння цінностей культури. Загальне розуміння дитинства у цей період як етапу життя, підлеглого дорослості, як можливості, як неповноліття, що породжує педагогічні практики виходу з дитинства, подолання дитячості через поглинання дитинства навчанням.

Наступний етап у розвитку уявлень про сутність дитинства настає в епоху постмодерну, коли відбувається переоцінка цінностей. Просвітницька мораль втрачає свої беззастережно переважаючі позиції, а дорослість — беззаперечний авторитет над дитячістю. Секулярна культура постмодерну наполягає не лише на визнанні самоцінності дитини, а й ставить питання глибокої онтологічної необхідності дитини дорослому [10, 12].

Витоки такого розуміння дитинства лежать у філософії романтизму, яка інтерпретувала дитинство як кращий період життя, ніж дорослість. З позиції

романтизму дитина самодостатня і цікава, цікава не тільки як майбутній дорослий, цікава тим, що в її почуттях, емоційних станах і переживаннях вона ближче до природи, точніше і повніше відображає таємницю життя. А тому — дитина унікальна. Її слід досліджувати з якихось інших підстав, аніж ми досліджуємо свідомість чи діяльність дорослої людини.

Незважаючи на те, що в сучасному світі можна відшукати майже всі характерні риси ставлення до дитинства, властиві попереднім періодам, сьогодні виразно намітилася тенденція розгляду дитинства як самоцінного етапу існування. У ХХ ст. дорослість перестає бути універсальною цінністю, а дитинство стає привабливим об'єктом не тільки для педагогічних досліджень. Дитина постає самодостатньою істотою, що має право на існування, на власні переживання, на власні, окремі від дорослих, особливості духовного, емоційного, морального та психічного розвитку. Більше того, дитинство сприймається як період існування людини, у якому виникають різні фобії подальшого життя [11].

У концепції Е. Еріксона дитинство є самоцінним періодом у житті людини. У ході становлення людини та її просування до повноцінної здорової особистості дитинство, як «...вихідна відсутність ознак «здорової» особистості дорослої людини та їх поступовий розвиток по щаблях зростаючої диференціації», є лише одним із етапів цієї диференціації. Е. Еріксон розглядав набуття ідентичності як процес, як фазу розвитку індивіда, тісно пов'язану з його соціальною адаптацією. Він визначає життєвий цикл через епігенез ідентичності, через розширення кола значних індивідів та соціальних інститутів, через їх усвідомлення та взаємодію з ними. У цьому процесі метою виступає залучення до системи громадських порядків і, навіть, до отримання переконливої картини світу та власного місця у ньому [5].

Двадцяте століття розглядає період дитинства та стан дитини як певний етап у житті людини, в рамках якого вона пере-

живає низку різноманітних ситуацій та станів, які згодом впливають на її світогляд, коло ціннісних орієнтирів, інтересів, що, у свою чергу, визначає характер її діяльності та відносини зі світом. Життєві кризи дитини наповнюють її існування певним рядом подій. У контексті такого розуміння дитинство — період, у якому присутні всі основні екзистенціали людського буття, до яких належать життя і смерть, таємниця народження, страх, провини, доля, свобода, сором тощо.

Самоцінність дитинства проявляється у тому, що дитинство розуміється як важливий період становлення власного Я. «Людина знаходить інтегроване Я, коли ідентифікується зі своєю персональною історією. Цей процес починається в дитинстві і продовжується потім усе життя. Усі ми хочемо вірити, що наші історії з усіма ударами долі... фрагментами, контурами та шматочками становлять щось єдине з нашим характером, з нашим Я» [8].

Існуючі в 20–40-ті роки ХХ ст. психолого-педагогічні підходи та концепції у своєму вихідному рубежі виводилися з ідеї цілісності дитячого буття. Побудова цілісного образу дитини мала не лише важливе теоретичне значення, а й ідеологічне: необхідною була така модель дитинства, яка дозволяла успішно використовувати її у «стратегічних» цілях. Отже, проблема розуміння того, що є дитинство, виявляється пов'язаною у 20–40-ті роки ХХ ст. із питанням про можливість впливу на дитинство, тобто найтісніше стикається з педагогікою [1].

Ідея цілісності стає провідною у різноманітних психолого-педагогічних моделях, які по-різному інтерпретували антропологічний фундамент та представляли саму природу людини. Залежно від реалізації антропологічного розуміння особливостей формування особистості можливе виділення певних типів педагогічних ідей, які були включені в культуру історичної епохи. У нашому дослідженні акцент зроблено саме на тих психолого-педагогічних концепціях, які справді були сприйняті та відображені у вітчизняній

культури першої половини XX ст. Центральним елементом у системі психолого-педагогічних пошуків стало вивчення дитинства у межах такого феномена радянської культури, як педологія [2].

Однією з ідей, поставлених службою радянської пропаганди, виступила ідея дитинства. Радянське гасло «Діти — наше майбутнє!» повинне було транслювати створюваний і культивований образ дитини, який вдячно користується благами держави.

Використання образу щасливого дитинства невинуватке. Дитина, що своїм буттям уособлює певний початок, якусь можливість, тому й виявляється найбільш вдалою метафорою для вираження комуністичних ідей, що саме вона виступає потенційним жителем щасливої країни.

Однією з перших асоціацій, пов'язаних з державним впливом на становлення дитини, є образ дитини-піонера. Специфічність даної асоціації полягає в тому, що, з одного боку, піонерська організація була транслятором ідеології, а з іншого — була звернена до дитячої повсякденності та являла собою той світ, до якого були включені всі радянські діти. Аналіз використаних в офіційних документах піонерської організації словесних форм дозволяє реконструювати ті риси, які проголошувалися як бажані та виховувалися у радянських дітях. Дитинство в просторі комуністичного мистецтва — це не просто образ конкретної дитини в її реальному житті, це дитина-плакат, дитина, яка несе та пояснює глядачеві певний соціальний та культурний зміст [10].

У цей найскладніший і неоднозначний період в історії вітчизняної культури створюються твори, які виходять за рамки зазначеної вище парадигми, за межі власної міфології; твори, у яких відбувається прорив до справжніх глибинних основ людського буття і дитячості як найважливішого його прояву. Один із яскравих прикладів тому — «Біжин луг» С. Ейзенштейна, в якому розкривається ідея цінності та значущості Дитини, що

вінчається на царство на землі. У дитині зосереджено всі надії та мрії, і лише через дитину вони можуть стати реальним життєвим втіленням. Поряд із плакатними образами дітей, що штампувалися повсюдно, виникали такі сюжети, які не вписувалися в ідеологічну канву [5].

Отже, проблематика дитинства філософської антропології відіграє особливу роль, задану основними соціокультурними установками. Дитинство стає одним із модусів людського, феноменом буття людини і перестає бути просто предметом культурних ігор (як, наприклад, у культурі романтизму або у символістів), з іншого боку, у контексті пошуку стійких підстав соціального буття воно набуває особливого статусу.

Феномен дитинства приймається мислителями першої половини XX ст. незалежно від специфіки їхнього світогляду та педагогічних поглядів як можливий шлях подолання неоднорідності та розділеності культурного простору. Дитинство виступає онтологічною констатацією, з якої можна знову «зібрати» світ.

Зауважимо, що ідея цілісності дитинства втілюється ще й у образах художньої культури. У деяких з них ідеї, пов'язані з соціалізацією як залученням до світу дорослих, виявляються первинними та домінуючими, але у своїй межі всі вони (незалежно від їхньої ідеологічної та культуральної обумовленості) виходять за задані рамки та стикаються з справжньою метафізикою дитинства.

Таким чином, реконструкція психолого-педагогічних моделей дитинства за історичний період розвитку людства дозволяє зробити висновок про важливу ідею цілісного буття дитини у філософській антропології. Адже уявлення про цілісність реалізується через систему виховання, що мислиться тут як глибинний взаємозв'язок індивідуального (особистості дитини) та соціального, і зміна кожного компонента цього взаємозв'язку здатна якісно змінити всю систему в цілому.

Література

1. Аносов І. Педагогічна антропологія : навч. посіб. Київ : Твім інтер, 2005. 264 с.
2. Блонський П. Педологія. Харків : Рад. шк., 1935. 308 с.
3. Довбня В. Костянтин Ушинський як фундатор філософсько-освітньої думки України // Вісник Чернігів. держ. пед. ун-ту ім. Т. Г. Шевченка. 2008. Вип. 56. С. 8–16.
4. Євангеліє від Луки. Святе благо-вістування URL: <https://parafia.org.ua/biblioteka/svyate-pysmo/bibliya-upts-kp/evanhelije-vid-luku/> (дата звернення 27.11.2023).
5. Загарницька І. Еволюція філософських підходів до вивчення людини як основа розуміння феномену дитинства // Вісник ін.-ту розвитку дитини. Сер.: Філософія, педагогіка, психологія : зб. наук. праць. Київ, 2011. Вип. 18. С. 9–15.
6. Зеньковский В. Психология детства. Лейпциг : Сотрудник, 1924. 348 с.
7. Квас О., Кемін В. Дитинство крізь призму європейських дослідницьких студій на зламі XX та XXI ст. URL: http://www.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/Pfto/2011_15/ (дата звернення 27.11.2023).
8. Ортега-і-Гасет Х. Бунт мас. Вибрані твори. Київ : Основи, 1994. С. 15–139.
9. Руссо Ж.-Ж. Избранные сочинения в 3 т. Т. 2. Москва : Гос. изд-во худож. лит., 1961. 768 с.
10. Українець Л. Еволюція уявлень про «дитинство і/чи дитячість» // Наук. записки Харків. ун-ту Повітряних Сил. Сер.: Соціальна філософія, психологія. Харків : ХУ ПС, 2005. Вип. 3 (24). С. 119–127.
11. Хамітов Н. Філософська антропологія: світовий та вітчизняний контексти // Вісник НАН України. 2021. № 5. С. 81–94.
12. Aries P. Centuries of Childhood: A social History of Family Life. Harmondsworth. Penguin. 1986.
13. Piaget J. Psychology and Epistemology. Harmondsworth. Penguin. 1972. P. 32.

20.01.2023

Відомості про автора:

Довженко Тетяна Олексіївна — доктор педагогічних наук, професор, професор кафедри початкової і професійної освіти, декан факультету початкового навчання; Харківський національний педагогічний університет імені Г.С. Сковороди; Харків, Україна; e-mail: tatanadovzhenko@gmail.com; ORCID: <http://orcid.org/0000-0003-1384-511X>; Google Scholar: <https://scholar.google.com.ua/citations?user=FTdWLT0AAAAJ&hl=uk&oi=ao>; Scopus: <https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=57205443077>.